

УДК 821.161.206(092) І. Франко: 655.254.22:030

КОНЦЕПЦІЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОЇ СПРАВИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІВАНА ФРАНКА: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ПРИНЦИПИ, ЕТАПИ ПІДГОТОВКИ Й ВИДАННЯ ДОВІДНИКІВ

Наталія ДЕМЧУК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна, тел. (032) 296-43-78,
ел. пошта: medouzka@ukr.net*

Оксана РОМАНЮК

*Львівський інститут менеджменту, бібліотека,
вул. Ліська, 16, м. Львів, 79015, Україна, тел. (032) 241-90-46*

Більшість методичних і методологічних засад вітчизняної енциклопедичної справи Іван Франко сформулював ще на початку ХХ століття. По-перше, чітко окреслив основні етапи укладання довідників, запропонував певну оптимальну їх послідовність та ієрархію. По-друге, рецензуючи тогочасні довідкові та довідково-інформаційні видання, він задекларував й обґрунтував засадничі принципи опрацювання матеріалу безпосередньо на рівні енциклопедичного тексту.

Ключові слова: І. Франко, енциклопедія, довідкове видання, редагування.

Енциклопедична справа – скрупульозна, колективна діяльність науковців, що базується на чітких методологічних засадах, оперує системою фактичних відомостей, актуалізованих у межах конкретного видання й відтворених у статтях певного типу, яка свідчить про рівень розвитку суспільства загалом і його науковий потенціал зокрема. Світову енциклопедичну практику ідентифікують з іменами видатних учених і ґрунтовними відомостями з усіх, без винятку, сфер діяльності людства. Зрозуміло, основні методичні й методологічні постулати укладання довідників, специфіка опрацювання інформаційного поля, визначальні етапи роботи з текстом та їхня послідовність, характерні для сучасних енциклопедичних видань, склалися поступово, тож асоційовані з певним історичним періодом і когортою науковців.

Укладання енциклопедичних видань – тривалий і копіткий процес, до якого задіяні провідні фахівці з певної галузі знань, працівники редакційної колегії, загалом щонайширше коло науковців, який передбачає певну кількість основних етапів, чітко визначену їх послідовність і систему спеціальних методологічних засад. Причому успішність кожного наступного впливає на загальний фаховий рівень довідника і, безперечно, зумовлена успішністю виконання суми попередніх.

Прийнято вважати, що доволі складна типологія енциклопедичних видань, сукупність яких – різноманітні довідники різних типів, формувалася впродовж ХІХ – початку ХХ ст., коли в більшості країн Європи активно розвивалася енциклопедична справа¹. Водночас цей період – визначний етап в історії української енциклопедичної

¹ Черниш Н. І. Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоретичні засади підготовки видань. – Львів: Фенікс, 1998.

справи, який пов'язують з іменами відомих істориків, етнографів, письменників, період становлення перших довідкових видань і формування визначальних теоретичних постулатів, коли "українські дослідники наполегливо та цілеспрямовано готували ґрунт для створення власної національної енциклопедії: опрацьовували широке коло українознавчих проблем (історії, культури, науки), набували необхідного науково-методичного досвіду під час співпраці з редакційними колегами авторитетних зарубіжних видань, накопичували матеріали, що могли слугувати основою майбутнього оригінального довідника"².

Непересічною, фундаментальною й, що найважливіше, реалізованою на практиці, тож, зрозуміло, визначальною у загальному контексті створення фахових довідкових видань того періоду є діяльність Івана Яковича Франка.

Загалом франкознавство ХХ століття як ґрунтовну, виражену галузь, одну з ключових позицій вітчизняної науки, вирізняє широкий спектр напрямів дослідження, різноманітних щодо теоретичних ракурсів, методологічних засад. Водночас, попри їх очевидну багатогранність, проглядаються такі ж очевидні лакуни, до прикладу: на загальному тлі недостатньо опрацьованою виглядає тема, заанонсована у назві дослідження, зважаючи бодай на доволі скромну історіографію проблеми. Частково окремі її аспекти можна відтворити за дотичними дослідженнями. Найбільш плідно і послідовно працює над дослідженням внеску І. Франка в розвиток вітчизняної енциклопедичної справи Наталія Черниш. Авторка позиціонує вченого як "першого професійного видавця та редактора в історії українського книговидання, який теоретично сформулював та практично запровадив принципи аналізу, оцінки, науково-методичного та редакційного опрацювання енциклопедичних видань, що не втратили свого непересічного значення"³, аргументовано доводить, що він реалізував на практиці всі заанонсовані ним науково-методичні засади роботи з енциклопедичними виданнями, водночас зазначаючи: "Енциклопедична спадщина І. Франка заслуговує на особливу увагу та подальше ґрунтовне вивчення дослідниками"⁴. Аби окреслити визначальні, на думку І. Франка, етапи укладання енциклопедій, дослідити їх послідовність, запропоновану ним, визначити засадничі принципи роботи з текстом, сформульовані вченим, що нині є константами вітчизняного методу укладання довідників, охарактеризувати його доробок як автора енциклопедичних статей різних типів і, відповідно, узагальнивши й систематизувавши попередні спостереження, реконструювати цілісну концепцію енциклопедичної справи в інтерпретації І. Франка, важливо передовсім залучити максимальну джерельну базу (рецензії на різноманітні вітчизняні й зарубіжні енциклопедичні видання⁵ та енциклопедичні статті, автором яких він був), яка переконливо свідчатиме, що перспективи таких студій є достатньо очевидними.

² Черниш Н. Іван Франко та енциклопедична справа // Бібліографічна комісія НТШ як центр дослідження української книги (1909–1939): Навч. посібник. – Київ: Наша культура і наука, 2006. – С. 89.

³ Черниш Н. І. Іван Франко та енциклопедична справа // "Українська періодика: історія і сучасність". Всеукраїнська науково-теоретична конференція (Львів, 28–29 жовтня 2005). Доповіді та повідомлення / За ред. М. М. Романиука; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики. – Львів, 2005. – С. 72.

⁴ Черниш Н. Іван Франко та енциклопедична справа // Бібліографічна комісія НТШ... – С. 93.

⁵ Франко І. Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. От начала русской образованности до наших дней: [Рецензія] // Зібрання творів: У 50 т. – Київ: Наук. думка, 1980. – Т. 27: Літературно-критичні праці (1886–1889). – С. 196–198; Його ж. Галицько-русская библиография XIX столетия с увзглядением изданий, появившихся в Угорщине и Буковине (1801–1886): [Рецензія] // Там само. – С. 201–208; Його ж. Галицько-русская библиография за 1887: [Рецензія] // Там само. – С. 209; Його ж. Gloger Zygmunt. Encyklopedya staropolska ilustrowana: [Рецензія] // Там само. – Київ: Наук. думка, 1982. – Т. 37: Літературно-критичні праці (1906–1908). – С. 125–130; Його ж. Дещо про сьв. Експедита //

Погляди на процес створення довідково-інформаційних видань, зокрема, на формування словника чи довідника, визначення кола його читачів, загалом необхідні й обов'язкові етапи підготовки, їх послідовність, а також роботу авторського колективу та редколегії безпосередньо на рівні тексту І. Франко висловлював на сторінках тогочасних періодичних видань. Його рецензії на цей вид наукової та популярної літератури рясніють виваженими критичними зауваженнями, вдалими, теоретично обґрунтованими рекомендаціями, загалом застереженнями і щодо змісту, і щодо форми. Теоретичні постулати, які окреслюють внесок І. Франка у розвій енциклопедичної справи, нині є тим більше актуальними, оскільки саме вони становлять основу сучасного вітчизняного методу укладання довідників, який вирізняє, по-перше, відповідний, чіткий алгоритм послідовних дій і на підготовчому етапі, і в часі роботи з текстом; по-друге, система основних, визначальних принципів формування інформаційного поля довідника, зокрема адекватного відбору інформації, науковості, доступності, актуальності, компактності.

Нині енциклопедії класифікують на типи за цільовим призначенням, читацькою адресою, характером інформації, структурою, обсягом, форматом тощо. Отже, розпочинаючи роботу з укладання будь-якого довідника, слід передовсім чітко окреслити основні характеристики майбутнього видання, які сформують його тип, що є, власне, підготовчим етапом. Тобто, насамперед необхідно визначити цільове призначення (читацьку адресу), далі – характер запропонованої інформації та похідні від них обсяг, структуру, формат тощо.

Передовсім принциповим є, на думку І. Франка, підготовчий етап роботи, коли вкрай необхідно сформувати: “обличчя [план] [...], програму та певне коло авторів і читачів”⁶ видання, а “говорючи про популярні видавництва, треба розділити їх на три купи: видавництво наукове, видавництво політичне і видавництво, повчаюче о ділах практичних: господарстві сільським, ремеслах і т. д.”⁷.

Водночас Франко-редактор намагався керуватися не лише загальним рівнем читачів, а й активно сприяв його формуванню. Про це автор писав у рецензії на видання “Encyklopedya staropolska ilustrowana” З. Глогера*. Зазначаючи, що позаяк упорядник є “запаленим збирачем усяких матеріалів” і подає у виданні “такі звичаї, інституції та прикмети характеру, що були розповсюджені скрізь по світі або в історичних часах приходили до Польщі з інших країв”⁸, то “для вченого спеціаліста [...] сі хиби методичного обдумування предмета будуть видні відразу, та не будуть шкідливі”, натомість масовий читач, для якого й призначена енциклопедія “нездібний до власної критичної праці та думки, ширитиме на довгі десятиліття ті застарілі псевдонаукові погляди про польську старовину, якими пройнятий сам автор”⁹. Такий недолік при-

Літературно-науковий вістник. – Львів, 1906. – Річник IX; Т. 36. – С. 420–427; *Його ж.* Енциклопедія юдаїстики // Там само. – Львів, 1904. – Річник VII; Т. XXV. – С. 119; *Його ж.* Прикарпатська Русь в XIX в. в біографіях і портретах її діячів з узагальненням замічальних людей, котрих 1772 р. застав при житті, написав на підставі автобіографічних записок, архівно-бібліотечних матеріалів Іван Ом. Левицький: [Рецензія] // Зібрання творів: У 50 т. – Київ: Наук. думка, 1986. – Т. 47: Історичні праці (1898–1913). – С. 242–245; *Ejusd.* Polska Encyklopedja ilustrowana // Kurjer Lwowski. – 1891. – № 317. – 15 listopada. – S. 2–3.

⁶ *Маляренко Л.* Іван Франко – редактор. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1970. – С. 25.

⁷ *Франко І.* Кілька слів о тім, як упорядковувати і продавати наші людські видавництва // Зібрання творів: У 50 т. – Київ: Наук. думка, 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 193.

* “Encyklopedya staropolska ilustrowana” – енциклопедичний словник, який у 1901–1903 рр. видав З. Глогер (1845–1910), польський етнограф і письменник.

⁸ *Франко І.* Дещо про сьв. Експедіта... – С. 125.

⁹ Там само. – С. 126.

вернув увагу багатьох критиків і, мабуть, тому енциклопедія майже не мала успіху, власне, не знайшла “свого читача”. “Енциклопедія З. Глогера, як свідчить сам її автор, була прийнята польською публікою дуже холодно і розійшлася досить слабо”¹⁰.

З’ясувавши цільове призначення та відповідну читачку адресу довідника, укладачі, а згодом і автори статей, на думку рецензента, зобов’язані окреслити його інформаційно, що відповідатиме попереднім характеристикам. Причому перші реалізують це, укладаючи словник енциклопедії, інші – працюючи безпосередньо з кожною окремою статтею певного типу. Отже, наступним обов’язковим етапом є відбір адекватного до заанонсованих характеристик матеріалу. На жаль, незаперечною хибою рецензованих І. Франком довідкових видань є відсутність такої чіткої мотивації, яка би логічно впливала з заздалегідь окресленого типу видання. Енциклопедичне видання З. Глогера не стало винятком. Так, показовим є бодай той факт, що упорядник “спокійнісінько зачислює [у виданні] характерні литовські обичаї та культу до польських або називає польськими такі культурні надбання, як соха, бандура, пиво і т. ін., хоча принагідно й цитує новіші праці, що стоять на відміннім становищі”¹¹. Натомість І. Франко вважав такий підхід до відбору матеріалу “неминучим злом” енциклопедії, оскільки хибуючи вже на початковому етапі укладання видання, зокрема, непослідовно та необґрунтовано поповнюючи словник енциклопедії недоречними, з огляду на основні типологічні характеристики видання, термінами та персоналіями, укладачі беруть на себе обов’язок поповнити інформаційно-системний зріз енциклопедії, не маючи об’єктивної на це можливості.

Відбір інформації до “Критико-биографического словаря...” С. Венгерова, на думку рецензента, теж не був оптимальним. Упорядник подавав у словнику відомості про кожного, хто “хоч що-небудь зробив для освіти і літератури в Росії”¹², при цьому він керувався тим, що про “важливіші літературні постаті” можна отримати інформацію з підручників та монографій, а про “менш визначних працівників” дуже важко щось відшукати. Натомість відбір інформації здійснюють аж ніяк не за ступенем можливого доступу до неї, а насамперед зважаючи на характер видання, а по-друге, керуючись потребами засадничих тематичних циклів довідника, у структурі яких, звичайно, мали би бути статті-біограми, що відтворюють поступ певної галузі знань, зважаючи на науковий доробок колективу науковців. Лише щонайповніший реєстр статей-біограм, узагальнена характеристика діяльності відповідного кола науковців – запорука максимальної інформативності видання, адже як немає особистості поза історією, так немає історії поза особистістю. Отже, ні З. Глогер, ні С. Венгеров не змогли здійснити чіткий відбір інформації до своїх видань.

З’ясувавши цільове призначення та читачку адресу енциклопедії, а згодом окресливши відповідний і достатній інформаційний простір, укладачі мають змогу, а, зрештою, зобов’язані визначити найбільш адекватні й доречні обсяг і структуру видання. Важливість визначення обсягу майбутнього довідника ще під час планування видання І. Франко констатував, рецензуючи енциклопедію З. Глогера. Він зауважує, що упорядник намагався охопити весь матеріал культури країни до кінця XVIII ст. “з виїмком таких спеціальностей, як гео- і топографія, біографія та загалом політична історія”¹³, тож енциклопедія містить статті з “археології та преісторії, наскільки вона

¹⁰ Франко І. Дещо про сьв. Експедіта... – С. 126.

¹¹ Там само.

¹² Франко І. Венгеров С. А. Критико-биографический словарь... – С. 196.

¹³ Франко І. Gloger Zygmunt. Encyklopedia staropolska ilustrowana... – С. 126.

доторкається Польщі, загальні огляди старих політичних організацій і інституцій, урядів, церемоній, далі такі ж нариси культурного побуту, літературних течій, а надто пояснення різних старих термінів, приказок, прозвищ і т. ін.”¹⁴.

Про важливість ретельно і заздалегідь спланованого обсягу свідчить і Франкова рецензія на “Grundriss der Wissenschaft des Judenthums” (“Енциклопедію юдаїстики”)*. Письменник зазначив, що це видання мало б дати “образ розвою жидівської нації і її впливу на культурний та історичний розвій людства”¹⁵, оскільки укладачі чітко визначили кількість томів (36). Схвальним був відгук І. Франка і щодо наміру С. Венгерова визначити кількість та обсяг томів видання, про який можна дізнатися уже з “проспекту, де повідомляється, що вся вона буде складатися щонайменше з 200 зошитів по 3 аркуші великої 8-ки”¹⁶. Проте, на жаль, ці наміри не вдалося реалізувати, адже, як зазначив рецензент, уже перші 10 виданих зошитів дають змогу стверджувати, що обсяг словника може зрости до 500 зошитів, тому що “у цих 10 зошитах на 462 сторінках автор дійшов до Альбова, отже, ледве до половини букви А”¹⁷. Аналогічні застереження висловив І. Франко і щодо структурних характеристик видання “Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana” – перш за все тому, що у перших чотирьох томах, рецензію на які І. Франко опублікував у часописі “Kurjer Lwowski”, було зібрано лише інформацію на букву А, до того ж слова на цю літеру не мали обмежитися цими томами. Отже, упорядник запланував величезне за обсягом видання, або ж зовсім не продумав його обсягу. Загалом ця хиба була прикметною для більшості тогочасних довідково-інформаційних видань, наприклад, для біобібліографічного словника І. Левицького “Прикарпатська Русь в XIX-м вѣцѣ въ біографіяхъ и портретахъ еи дѣятелей...”¹⁸. Упорядник мав на меті “дати детальну історію нашого культурного руху в біографіях його видніших діячів..., що сая чи так визначилися на території австрійської Русі від 1772 р. і протягом усього XIX віку”¹⁹. Отже, бачимо, що І. Левицький запланував величезну за обсягом працю. Укладачеві неодноразово вказували на те, що він “без потреби розширює об’єм свого видання, подаючи в нотах біографії діячів інших народностей або вроджених поза межами австрійської Русі, але таких, що сая або так відіграли ролю на нашій території”²⁰. На думку І. Франка, можна було не подавати такі поширені біографії цих діячів, а покликатися на тогочасні німецькі, польські, російські довідкові видання.

Важливо також не лише обмежити видання, але й максимально його актуалізувати, адже “тільки маючи відомості про якнайбільше число дрібних і зовсім дрібних діячів ... ми зможемо відповідно оцінити праці й заходи видніших діячів або донеслість елементарних масових рухів”, отже, що “повніший лексикон, тим більша його вартість”²¹.

¹⁴ Франко І. Gloger Zygmunt. Encyklopedia staropolska ilustrowana... – С. 126.

* У вересні 1903 р. “Товариство з підтримки єврейської науки” ухвалило рішення укласти монографії, у яких подати інформацію про головні напрямки розвитку юдаїстики. Ця серія повинна бути організована як енциклопедичне видання. Відповідно до змісту, монографії поділили на чотири категорії: мовознавчі, історичні та історико-літературні, системні та практичні предмети. Усі чотири категорії поділялися ще на 36 підрозділів. Передбачалася також можливість збільшення підназв.

¹⁵ Франко І. Енциклопедія юдаїстики... – С. 119.

¹⁶ Франко І. Венгеров С. А. Критико-биографический словарь... – С. 196.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Про це видання див.: Дашкевич Я. Р. Матеріали І. О. Левицького як джерело для біографічного словника // Іван Омелянович Левицький: Збірник наук. праць / Упоряд. та заг. ред. Л. І. Ільницької. – Львів, 2002. – С. 36–56.

¹⁹ Франко І. Прикарпатська Русь в XIX в. в біографіях... – С. 242.

²⁰ Там само. – С. 244.

²¹ Там само.

Безпосередньою реалізацією адекватного обсягу видання у межах конкретного тексту є його структура, наявність основних і додаткових текстів. Невід'ємними елементами довідкових видань є найрізноманітніші покажчики, наявність яких свідчить про загальний високий рівень видання. На жаль, констатував І. Франко, не всі укладачі вважали за доцільне доповнювати видання бодай алфавітними і тематичними покажчиками. Зокрема до енциклопедії З. Глогера “не додано [...] ані покажчика змісту, ані покажчика речевого, бо, мовляв, автор і без того азбучне впорядкування статей улегшує всякому відшукати те, що йому треба”²². Ба більше, З. Глогер свідомо не подавав покажчика, бо вважав його недоцільним.

Завершує початковий етап укладання енциклопедії дуже відповідальна й принципово важлива робота з формування авторського колективу та принципів співпраці редактора й автора, що є однією з найважливіших характеристик редакційної політики. Усвідомлюючи значення академічних довідкових видань для суспільства, І. Франко наполягав на тому, аби їх авторами були авторитетні фахівці. Так, у рецензії на “Енциклопедію юдаїстики” автор вказував на високий рівень редакційної колегії видання: “Сього року [1904] мають вийти два перші томи, в яких проф. др. Герман Кожен із Магбурга дасть огляд жидівської етики й релігійної філософії, проф. др. Ігн. Гольдцігер із Будапешту – огляд взаємин між юдаїзмом і ісламом, а др. Каллерман із Берліна – огляд взаємин між юдаїзмом і християнством... У дальших томах проф. Бляц із Будапешту – критичний огляд студій над Біблією, др. Банет із Берліна – огляд змісту Талмуда і студій над ним, а др. Бек (Vöck) із Ополя опрацює історію жидівської релігії”²³.

Натомість З. Глогер, укладаючи енциклопедичне видання, на жаль, не зміг сформувати авторський колектив відповідного фахового рівня, тому був змушений сам писати майже всі статті, “хоч зібрав велику силу матеріалів, не здужав, одначе, підібрати настільки фахових співробітників, щоб допомогли йому з дилетантської збиранини сотворити річ справді наукову. Ледве кілька польських учених узяло справді участь у тім виданні, присилаючи д. Глогерові по одній, по дві статті, – зрештою, все його власна річ”²⁴.

Отже, відповідно до редакторських вимог І. Франка, що стали підґрунтям сучасних констант вітчизняної енциклопедичної справи, перш ніж братися до укладання довідника, потрібно визначити його “обличчя” – читацьку адресу, цільове призначення, укласти план видання, сформулювати “лексикон” (словник) майбутнього документа, згуртувати коло постійних авторів. Сумлінне виконання цих вимог закладе міцний науковий фундамент видання.

Далі, як стверджував І. Франко, розпочинається робота з визначенням інформаційним матеріалом, його трансформація у систему довідника, яка передбачає реалізацію кількох вимог щодо його організації та систематизації уже безпосередньо в межах тексту, зважаючи на тип і відповідні характеристики видання. Загально визнано, що енциклопедичні статті певних типів повинні послідовно й максимально реалізувати такі визначальні принципи енциклопедичного способу опрацювання матеріалу, як: науковість, доступність, актуальність, компактність, повнота. Чи не найважливішою з них є вимога науковості.

У енциклопедіях кінця XIX – початку XX ст. реалізувати саме цей принцип було особливо складно, оскільки, по-перше, тогочасні довідники були орієнтовані на масо-

²² Франко І. Gloger Zygmunt. Encyklopedia staropolska ilustrowana... – С. 126.

²³ Франко І. Енциклопедія юдаїстики... – С. 119.

²⁴ Там само. – С. 125.

вого читача – йшлося здебільшого про універсальні енциклопедичні видання. По-друге, більшість тогочасних дисциплін лише формувалися і на рівні термінологічному, і на рівні концептуальному, тож ці видання були науковими настільки, наскільки загалом це дозволяла тогочасна ситуація у світі науки. Зокрема, найважливішою особливістю видання С. Сікорського, яка безпеліційно визначає його як одне з найцінніших національних наукових видань Польщі є те, що його тексти опрацьовано, якщо не виключно, то в значній мірі фахівцями. Так, наприкінці другого тому С. Сікорський вважав за потрібне подати список співробітників, які долучилися до видання двох томів енциклопедії. На жаль, про дописувачів інших томів нічого не відомо. Як зазначав І. Франко, “у списку – 84 прізвища співпрацівників, які є знаними і шанованими у широкому науковому світі”²⁵. Окрім такої загальної інформації про дописувачів, рецензент подає й список прізвищ науковців і зазначає галузі, в яких вони працювали. Наприклад, “істориків літератури і критиків: Петра Хмилявського, Казимира Кажевського, Валерії Маренне, Юліана Свенціцького”²⁶. Отже, однією з умов реалізації заанонсованого принципу того часу (звісно, не єдиною) вважали окреслене коло дописувачів, яке опосередковано свідчило й про належний науковий рівень енциклопедичного видання, адже його інформаційне поле формували провідні фахівці галузі.

Не менш важливо й принципово у виданнях енциклопедичних подавати достовірну інформацію. На цьому І. Франко особливо наголошував у рецензії на словник С. Венгерова, зазначаючи, що упорядник намагався подавати достовірну інформацію, користуючись при цьому джерелами “трьох категорій: друкованими, архівними та автобіографічними”. Причому до другої групи С. Венгеров звертався не лише для того, аби отримати інформацію, а передовсім “з метою спростування неточних відомостей”. “Автобіографічною” укладач називав інформацію, отриману з анкет, “розісланих до авторів, які ще живуть”. Варто звернути увагу, що упорядник не часто звертався до архівних документів, проте “дані двох інших категорій зібрані дуже дбайливо і подані всюди скрупульозно”²⁷. Натомість інформацію видання З. Глогера не вирізняє належний рівень достовірності. Навіть попри ґрунтовні студії, автору не вдалося уникнути багатьох неточностей. Зокрема, як констатує рецензент, аналізуючи статті “Drukarstwo w Polsce” і “Drzeworytnictwo polskie” (56–57): “Стаття “Drukarstwo w Polsce” не всюди критично перевірена, автор знає, прим. друкарню в Галичі в XVII в., якої не було”²⁸.

Подекуди автори не докладали особливих зусиль, аби подати читачеві максимально повну і точну інформацію. Так, С. Сікорський “задумав працю добру і ґрунтовну, хоча і менш оригінальну”, та інформацію “про спеціальні явища” вирішив почерпнути з інших “добрих видань”, зокрема німецьких, французьких лексиконів, “Британіки” тощо²⁹. На думку рецензента, і це особливо важливо для з’ясування загальної концепції енциклопедичної справи, створеної І. Франком, С. Сікорського не можна звинуватити у тому, що він, упорядковуючи свою енциклопедію, використовував ці видання. Натомість, рецензент вважає, що йому можна дорікнути неповнотою використаних джерел. Наприклад, упорядник залишив поза увагою “Велику Німецьку енциклопедію” Й. Г. Грубера та “Критико-бібліографічний словник російських письменників” С. Венгерова.

²⁵ Franko I. Polska Encyklopedia ilustrowana... – S. 2 (тут і надалі переклад авторський).

²⁶ Ibidem. – S. 3.

²⁷ Франко І. Венгеров С. А. Критико-биографический словарь... – С. 196.

²⁸ Франко І. Gloger Zygmunt. Encyklopedia staropolska ilustrowana.... – С. 128.

²⁹ Franko I. Polska Encyklopedia ilustrowana // Kurjer Lwowski. – 1891. – № 317. – 15 listopada. – S. 3.

Нині ці поради І. Франка – одна з констант підготовки довідників. Обов'язковим етапом сучасного укладання енциклопедії є досконале та скрупульозне вивчення попередніх видань відповідного типу та профілю і на рівні інформативному, і щодо укладання словника енциклопедії. Лише огляд попередніх довідників забезпечить укладання фахових наступних. Щоправда, йдеться, звісно, не про найпростіше запозичення, а про дієве переосмислення і аналіз. Навіть залучивши попередні довідники, С. Сікорський таки не уникнув фактологічних помилок. Зокрема, як зазначив І. Франко, “проф. Вл. Антонович в Києві видає газету “Київське слово”, коли ж відомим є той факт, що цю газету видає інший Антонович, економіст”³⁰.

У рецензії на “Мартирологію”, “яка є своєрідною “енциклопедією” православних святих і мучеників”³¹ І. Франко зауважив, що до недоліків цієї “енциклопедії” належить те, що вона “містить в собі дві категорії імен зовсім різних. Одні взяті з традиційного, ще живого джерела і свідчать про звичай поодиноких церков. Другі мають джерело чисто літературне і вказують нам лише факти та дату смерті без ніякого означення церковної почеси, складеної мученикові”³². Суттєвим недоліком видання є й “притягане гомонімів (однакових імен)”. Наприклад, “під д. 18 цвітня стоїть сьв. Гермоген із Сальони, до нього зближено й Гермогена з Мелітени, а далі й інших Гермогенів”³³. Отже, хобою “Мартирології” було також і те, що імена дуже часто повторювалися, тому що текст енциклопедії неодноразово переписували та дописували, а “ті, що пробували поправляти блуди перших копій, мають не менше як самі писарі на сумлінню той оплаканий стан, у якому реєстр дійшов до нас”³⁴.

Інформація, подана в будь-якому енциклопедичному виданні, мала би не лише відповідати певному науковому рівню та бути достовірною, але й, безперечно, бути актуальною. Тобто завданням енциклопедії є систематизація найновіших довідок із різних галузей знань і сфер практичної діяльності. На жаль, в енциклопедії З. Глогера інформація не всіх статей відповідала вимозі актуальності. Так, у статті “Družyna weselna” подано цитати лише з польських пісень, хоча йдеться і про українські обряди, а про “нові досліди над весіллям ані думки”³⁵. Не відповідає цьому принципу і “статейка “Bogarodzica” (185–187), яка, як стверджує рецензент, є “невеличкою і застарілою щодо результатів”³⁶. А стаття “Szopka” (332–336) – “се, властиво, скорочений передрук статті Шиманського, опублікованої ще 1860 р., без ніяких додатків і вказівок на нову літературу”³⁷. Такі недоліки є досить суттєвими хибами енциклопедичного видання, адже розвиток науки – неперервний процес, і кожна наступна енциклопедія повинна надавати читачеві найновішу інформацію.

Однією з ключових засад сучасної методології укладання енциклопедій є, окрім зазначених вище, вимога доступності. І. Франко вважав, що доступний виклад інформації є не менш важливим атрибутом енциклопедичного видання, аніж інші. Значною хобою “популярних видань [е] ... високий, гордий, надто вчительський, з часом аж пророцький тон [...] Сей тон показує не що як дурноту і духовну обмеженість самих

³⁰ *Franko I.* Polska Encyklopedia ilustrowana // Kurjer Lwowski. – 1891. – № 317. – 15 listopada. – S. 3.

³¹ *Черниш Н.* Іван Франко та енциклопедична справа // Бібліографічна комісія НТШ... – С. 91.

³² *Франко І.* Дещо про сьв. Експедіта... – С. 425.

³³ Там само. – С. 426.

³⁴ Там само. – С. 422.

³⁵ *Франко І.* Gloger Zygmunt. Encyklopedia staropolska ilustrowana... – С. 127.

³⁶ Там само. – С. 128.

³⁷ Там само. – С. 129.

авторів – і книжки, писані таким тоном, більше шкодять, ніж допомагають, більше дражнять і знеохочують, ніж навчають”³⁸.

Аби викласти інформацію доступно, потрібно, насамперед, орієнтуватися на читачке призначення довідника. Наприклад, упорядковуючи видання для масового читача, “говорити [треба] зрозумілою для [народу] мовою, але з zachovannям наукової докладності і зв’язності, без лишніх фраз і моралізацій”, “найкраще з того, що ми знаємо (так як наші школи своїм класичним і дуалістичним вихованням набили в наші голови велике множество всякої сички), повинні ми живою мовою в легкій і припадній формі подати народові”³⁹. Науку, на думку І. Франка, не варто “присолювати ані приперчувати”, адже “предмет кожної науки, навіть математики, сам в собі містить тільки цікавого, припадного а навіть забавного, що вмій тільки винайти і живо розказати се, а певно, кожний і найпростіший чоловік усе порозуміє і затьмить”⁴⁰. Принципово важливо розуміти призначення видання і обов’язково враховувати його, формуючи стиль викладу: “при викладі всякої, якої-небудь науки для народу я налягав би на те, щоб викладач виходив не з абстракцій, не з принципів, а з якого одиничного факту або явища”⁴¹.

Як слушно стверджував науковець, для будь-якого енциклопедичного видання надзвичайно важливою є візуалізація інформації. Наприклад, енциклопедія С. Сікорського – перше видання такого типу, яке можна поставити в один ряд з найкращими європейськими виданнями, “як з погляду опрацювання, так із технічної сторони: паперу, шрифту, ілюстрацій в тексті, поліхромічних таблиць”⁴². З іншого боку, рецензент висловлював слушні зауваження до цього видання, зважаючи на вимогу повноти інформації. Це видання не стало найповнішою енциклопедією, оскільки подає ґрунтовну інформацію про польські праці, проте статті про іноземні здобутки менш інформативні. Загалом же всі енциклопедичні статті є “переважно короткими і передають у стислій формі тільки фактичну інформацію про предмети, або при спірних питаннях зміст тих же зауважень і результати найновіших досліджень, без жодних полемічних зауважень чи гіпотез”⁴³.

Загалом вичерпність інформації була однією з наукових констант І. Франка, тож саме цю характеристику він вважав чи не найважливішою для довідкових видань. У рецензії на згадане видання І. Левицького він зазначив, що “автор з муравлиною пильністю зібрав справді величезний матеріал, перегриз масу друкованих книжок, брошур, газет [...] він повними пригорщами черпає з рукописних скарбів бібліотек [...] та архівів, із парохіальних записок і метрик, збирає написи і навіть усні традиції [...] він користується автобіографічними записками, приватними кореспонденціями або рукописними споминами”⁴⁴. Натомість видання З. Глогера не вирізнялося максимальною інформативністю. Наприклад, неповними є “три статті про польські академії [...] про Острозьку нема згадки”⁴⁵. На значну неповноту поданих фактів вказує І. Франко й у рецензії на “Мартирологію”: “записки [...] дуже короткі і доведені до крайне простих висловів: ім’я святого і перед ним більше або менше докладна нотка топо-

³⁸ Франко І. Кілька слів о тім, як упорядковувати... – С. 189.

³⁹ Там само. – С. 190–191.

⁴⁰ Там само. – С. 191.

⁴¹ Там само. – С. 195.

⁴² Franko I. Polska Encyklopedia ilustrowana... – S. 2.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Франко І. Прикарпатська Русь в XIX в. в біографіях... – С. 243.

⁴⁵ Франко І. Gloger Zygmunt. Encyklopedia staropolska ilustrowana... – С. 129.

графічна”⁴⁶. З іншого боку, “хоч дуже скупі на слова, ті нотки все таки дуже численні і різнородні”⁴⁷. Отож, хобою цього видання, на думку рецензента, є не лише брак інформації, а передовсім відсутність єдиного способу її викладу.

Заключним і об’єднавчим принципом, який перетворює величезний масив інформації на енциклопедію як єдиний цілісний твір, є вимога системності. Передусім, стверджує І. Франко, “видавництво повинно вестися систематично”⁴⁸, адже хаотичне нагромадження матеріалу “томить пам’ять, нівечить охоту та затемнює характер самої науки”⁴⁹.

У рецензії на “Критико-биографический словарь русских писателей и ученых...” І. Франко писав: “Можемо сподіватися від пана С. Венгерова, що про всіх [...] людей і [...] факти він якщо і не здобуде нових подробиць, то принаймні згрупує в одну цілісність ті, що вже були опубліковані і розсіпані по численних мало кому доступних, особливо старих російських публікаціях”⁵⁰. Системність, на думку рецензента, мала би бути підсумковою і основною характеристикою енциклопедичних видань і в межах статей певного типу, зокрема їхньої структури, і у формуванні загального плану видання, наявності цитат, ілюстративного матеріалу тощо. Так, до прикладу, стаття “Dola” в енциклопедії З. Глогера – “слабенький і несистематичний звід матеріалу”⁵¹. Крім цього, у виданні не уніфіковано систему цитування. В одних статтях упорядник використовує цитати, в інших – ні. Натомість у післямові автор “звиняється браком місця на цитати, та сьому перечить сама книжка, яка в многих статтях подає цитати”⁵². Підсумовуючи, І. Франко пояснює це не “браком місця”, а “браком методу”.

Отже, проаналізувавши рецензії І. Франка на тогочасні довідкові видання й систематизувавши викладені автором думки, варто реконструювати його цілісну концепцію енциклопедичної справи. Здобутки вченого у цій галузі нині є тим більше важливими, оскільки саме вони становлять основу сучасного вітчизняного методу укладання довідників, який вирізняє, по-перше, відповідний, чіткий алгоритм послідовних дій і на підготовчому етапі, і в часі роботи з текстом; по-друге, система основних, визначальних принципів формування інформаційного поля довідника, зокрема адекватного відбору інформації, науковості, доступності, актуальності, компактності, повноти.

Важливо, що вже на початку століття І. Франко чітко окреслив основні етапи укладання довідників, їх специфіку та послідовність. Зокрема, визначальним є, на його думку, початковий етап, що передбачає, по-перше, визначення цільового призначення довідника, по-друге, напрацювання концептуальних засад відбору матеріалу, зумовлених основними характеристиками видання. Перш ніж укласти будь-яке довідкове видання, і на цьому І. Франко наголошував у більшості рецензій, слід підготувати програму майбутнього документа – укласти його детальний план, окреслити коло проблем, сформувати словник і визначити коло авторів, які були би фахівцями цієї галузі, тобто змалювати “обличчя довідника”. Не менш важливим є чітке попереднє визначення обсягу та структури видання, що дозволить уникнути інформативних хащів, часто зайвих, надто розлогих, і водночас недоречних. Значну увагу рецензент приділяв роботі редакторів й авторів статей. І. Франко наголошував, що стосунки двох

⁴⁶ Франко І. Дещо про сьв. Експедіта... – С. 421.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Франко І. Кілька слів о тім, як упорядковувати... – С. 191.

⁴⁹ Там само. – С. 187.

⁵⁰ Франко І. Венгеров С. А. Критико-биографический словарь... – С. 197.

⁵¹ Франко І. Gloger Zygmunt. Encyklopedia staropolska ilustrowana... – С. 127.

⁵² Там само. – С. 126.

сторін повинні бути відкритими та чесними. Без сумніву, важливою є так звана проблема візуалізації видання. Хоча не завжди якісне оформлення свідчить про високий рівень довідкового видання, проте доцільне поліграфічне вирішення, зокрема доречний ілюстративний матеріал, вдала гарнітура, відсутність стилістичних і орфографічних помилок сприятимуть підвищенню рівня довідковості видання. Саме такий алгоритм початкових дій дозволить підготувати достатню основу для наступних етапів. На жаль, хвилююю більшої прорецензованих І. Франком довідкових видань є відсутність чіткої концепції щодо відбору матеріалу.

Суттєвим і принциповим є наступний етап укладання довідкових видань. І. Франко чітко сформулював більшість із відомих нині засадничих принципів роботи з текстом енциклопедії, реалізація яких забезпечить виважене, повноцінне інформаційне поле, актуалізоване у статтях певних типів. Ідеться про науковість, що є первісною і визначальною константою цього типу видань. Наступною з основних вимог процесу опрацювання інформаційного простору довідкової літератури повинна бути достовірність інформації. Розвиток науки – неперервний процес, тож довідкова література мала б не систематизувати застарілу інформацію, а пропонувати користувачам найновіші довідки з різноманітних галузей науки та практичної діяльності – у цьому й полягає вимога до актуальності пропонованої інформації. Вимога доступності у викладі матеріалу – безперечний атрибут енциклопедичного тексту, визначається читацьким призначенням видання і є обов'язковою до виконання. Отже, визначальною є потреба відповідного стилістичного оформлення тексту, відсутності псевдонаукового, термінологічно перенасиченого стилю. Принцип повноти поданої інформації є не менш важливим, порівняно з переліченими вище, оскільки сприяє максимальній інформативності довідника. На жаль, сучасникам І. Франка не завжди вдавалося дотриматися цієї вимоги, що, врешті, позначалося на якості їх видань, на що рецензент неодноразово звертав увагу. Працюючи з текстом енциклопедичного видання, потрібно дотримуватися ще одного принципу, заключного й визначального водночас, а саме – вимоги системності. Причому, здійснювати це слід послідовно і щодо формування відповідних тематичних циклів, що складаються зі статей різних видів, і обираючи специфічні види та елементи енциклопедичного тексту (ілюстративний матеріал, таблиці, систему довідкових, текстуальних, бібліографічних додатків тощо).

В особі І. Франка вітчизняна енциклопедична справа здобула не лише працюючого, уважного й фахового теоретика та критика, але й відповідального автора енциклопедичних статей різних типів. Вчений намагався на практиці, працюючи для різноманітних довідкових видань, реалізувати принципи, задекларовані у згаданих рецензіях. У його доробку – низка енциклопедичних розвідок, зокрема дві статті-огляди та кілька статей-довідок персоналій, написаних до енциклопедії “*Ottů Slovník Naučný*”.

На початку ХХ ст. ще не існувало чітко сформульованих загальноприйнятих вимог до енциклопедичних статей, які були би підставою для їх поділу на найбільш типові і репрезентативні (як це існує нині). Доволі відносним було також і таке поняття, як типова план-схема до статей різних типів, яка би передбачала їх специфічні елементи, обсяг, спосіб викладу, яка сьогодні є одним з обов'язкових первісних документів для всіх довідкових видань. Проте, навіть попри відсутність цих констант, уже на початку століття І. Франко зміг укласти статті, які нині можна чітко ідентифікувати з одним із чотирьох їх різновидів, з огляду на їхню структуру, логіку викладу, зрештою, обсяг. Так, чітко структурована стаття-огляд “*Южнорусская литература*” була першою спробою автора подати нарис літературного й духовного розвитку українців. У межах кожного розділу автор окреслював розвиток української літерату-

ри на тлі історичних подій. Окрім системного викладу інформації, детальних історичних екскурсів, змістовного суспільного контексту, вона містить вичерпну довідку про розвиток української літератури, а внутрішньотекстові посилання забезпечують отримання ґрунтовних, системних відомостей з певних питань. Досить детальним і вичерпним є доданий до статті бібліографічний показник. Автор систематизував його інформацію відповідно до розділів статті, що значно спрощує користування матеріалом. Зважаючи на ґрунтовний історичний контекст, чіткий поділ на підрозділи, цю статтю вважаємо класичним енциклопедичним оглядом, “найяскравішим зразком енциклопедичної спадщини І. Франка”⁵³.

Розвідка “Українці”, опублікована 1911 р. в угорській енциклопедії “Egyetemes Irodalomtörténet” під назвою “Kisoroszok”, на відміну від “Южнорусской литературы”, неструктурована. Автор подавав інформацію за хронологічним принципом, причому історичні деталі становлення України тісно переплетені з розвитком її літератури⁵⁴.

Ці дві статті-огляди, що принципово відрізняються способом викладу матеріалу, свідчать про те, що, укладаючи такі масштабні оглядові розвідки, І. Франко керувався передовсім специфікою фактичного матеріалу, намагаючись віднайти його оптимальне текстуальне втілення, вирішуючи в такий спосіб проблему єдності змісту й форми енциклопедичного видання. У сучасному трактуванні енциклопедичних статей-оглядів ця засада є принциповою методологічною вимогою.

Невід’ємним і обов’язковим атрибутом більшості відомих енциклопедій є такий різновид статей-довідок як статті-біографи. Проаналізувавши такі статті, автором яких був І. Франко⁵⁵, можна зробити висновок, що автор зосереджувався на тих аспектах, які б дозволяли якнайточніше ідентифікувати особу. Виокремивши основні елементи цих статей, можна укласти кілька типових планів-схем статей-біограм для різноманітних довідкових видань, зважаючи на їхні визначальні характеристики. Важливо, що до більшості статей автор додавав післятекстову бібліографію – обов’язкову інформаційну константу енциклопедії, що відображає поінформованість автора та джерельну базу дослідження і дозволяє читачеві отримати детальнішу довідку. Однозначно цікавою в контексті розвитку енциклопедичної справи початку ХХ ст. є розвідка Івана Франка “Автобіографія”⁵⁶, у якій автор стисло, лаконічно і водночас послідовно, зберігаючи логіку викладу, зафіксував свій життєвий шлях і літературну та видавничу діяльність. Нині вона є важливою не тільки й не стільки для біографів письменника, як для авторів сучасних енциклопедичних видань як взірць статті-біографи і щодо структури, і щодо фактичних пріоритетів, і щодо стилістичного вирішення.

Загалом, енциклопедичні статті, автором яких був І. Франко, доцільно дослідити окремо й детальніше. По-перше, історія їх створення свідчить не лише про наукові пріоритети автора, а й відбиває певний період у становленні вітчизняної енциклопедичної справи, по-друге, запропоновані у рецензіях настанови науковець послідовно реалізовував, працюючи у редакційних колегіях енциклопедичних видань. Особливо

⁵³ Черний Н. Іван Франко та енциклопедична справа // Бібліографічна комісія НТШ... – С. 93.

⁵⁴ Про історію створення цієї статті, що відображена у листуванні письменника, див. детальніше: Мегела І. Історія одного листування // Радянське літературознавство: Науково-теоретичний журнал. – Київ, 1981. – № 8. – С. 71–76.

⁵⁵ “Aitalevič Ivan”, “Aleksa”, “Aleksandrov Vladimir”, “Aleksandrovič Mitrofan Nikolajevič”, вміщені в енциклопедії “Ottů Slovník Naučný”.

⁵⁶ Франко І. Автобіографія // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя країни ХІХ і початків ХХ ст. / Гол. ред. М. Грушевський. – Київ: Державне видавництво України, 1927. – Кн. 1. – С. 172–186.

плідною і послідовною в ракурсі попередньо заанонсованих у рецензіях теоретичних настанов була співпраця І. Франка з колективом чеської енциклопедії “Ottů Slovník Naučný”. Зокрема, Й. Коржан запропонував йому написати кілька статей, які б окреслювали розвиток української культури, про письменників, акторів, громадських діячів тощо.

Окрім того, І. Франко мав би також “єднати співробітників для цього словника між українцями, котрі писали б про укр[аїнську] літературу, культуру та етнографію”⁵⁷. Так, у листах до М. Драгоманова та Ф. Вовка він пропонував їм підготувати статті для цього видання. Одночасно І. Франко подавав короткі методологічні настанови й коментарі, зокрема щодо їх обсягу. “Статті такі, як про Антоновича, антропологію і пр. повинні бути трохи довші – границі видавець не кладе, хоч по економії цілого міркую, що біографії можуть обніматися 1–2 сторони друку (в два стовпці, формату лексикона), а статті про моменти історичні і культурні, про стан певної науки і проч. можуть бути і вдвоє, втроє або й вчетверо довші”⁵⁸. Окрім написання статей, формування авторського колективу, він також займався “виміткою слів” в галузі україністики для майбутнього енциклопедичного видання, тобто, частково укладав його словник (реєстр).

Отже, зважаючи на погляди І. Франка, висловлені у рецензіях на тогочасні довідково-інформаційні видання, та його енциклопедичні статті, слід констатувати, що він був не лише учасником, а й одним із основоположників створення сучасної методики укладання довідників в українській науці та видавничій справі.

THE CONCEPTION OF ENCYCLOPEDIC WORK IN THE INTERPRETATION OF IVAN FRANKO: METHODOLOGICAL BASIS, PRINCIPALS, STAGES OF PREPARATION AND PUBLICATION OF REFERENCE BOOKS

NATALIA DEMCHUK

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine, tel. (032) 2964378
e-mail: medouzka@ukr.net*

OXSANA ROMANIUK

*Lviv Institute of Management, Library,
16, Liska Str., Lviv, 79015, Ukraine, tel. (032) 2419046*

At the beginning of the 20th century Ivan Franko formulated methodical and methodological basis of Ukrainian encyclopedic work. Firstly, he determined basic stages of preparation of reference books and introduced sequential procedure of them. Secondly, he presented basic principals of work at encyclopedic text.

Key words: Ivan Franko, encyclopedia, reference book, editing.

Стаття надійшла до редколегії 5.06.2008

Прийнята до друку 18.06.2008

⁵⁷ Франко І. Лист до М. П. Драгоманова. [Львів], 19 березня 1888 р. // Зібрання творів: У 50 т. – Київ: Наук. думка, 1986. – Т. 49: Листи (1886–1894). – С. 151.

⁵⁸ Франко І. Лист до Ф. К. Вовка. Львів, 16 квітня 1888 р. // Зібрання творів: У 50 т. – Київ: Наук. думка, 1986. – Т. 49: Листи (1886–1894). – С. 155.